

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОБЗАРСТВА ДМИТРОМ ЯВОРНИЦЬКИМ

У статті висвітленні наукові матеріали про українське кобзарство, зібрані та досліджені Д.І.Яворницьким.

Ключові слова: кобза, кобзарі-бандуристи, бандура, ліра, дума.

В наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України у Києві зберігаються розвідки Дмитра Івановича Яворницького про кобзарство. Документ знаходиться у фонді 8 в колекції № 2, одиниця збереження 56. Він написаний власноручно Д.Яворницьким на окремих 24-х аркушах з текстом на обох сторонах¹. Ці матеріали мають велике наукове значення.

Окрім рукопису, праця "Українське кобзарство" була надрукована в катеринославському часописі "Споживач"². В ній подано історію кобзарства, охарактеризовані музичні інструменти – кобзи, бандури, ліри. Про походження цих інструментів писав також Гнат Хоткевич³.

Д.Яворницький зазначав, що понад 900 років тому назад у місцях, де мешкають українці, жив народ, який звався половцями або куманами. Від тих половців, або куманів залишився і дійшов до наших днів так званий Кодекс 1303 року, або латино-персько-куманський словник. "В Кодексі можна знайти статтю присвячену кобзарям-музикам, тому мусили бути і самі кобзи, на яких вони грали", – писав Д.Яворницький⁴.

На основі різних джерел Д.Яворницький писав, що в середині XIII ст. до татар приїздив італійський посол Плано Карпіні, а трохи пізніше від французького короля Людовіка IX голландський чернець Вілтчел Рубруквис або Дьонсбург. Обидва послы залишили після себе дуже цікаві описи життя татар. Розповідаючи про музичні інструменти, які були у татар, вони писали, що при дворах татарських ханів були різні інструменти, між яких був "кабуз", тобто кобза. Окрім татар на кобзах грали турки. Цей інструмент вони називали "кабузом з однією струною"⁵.

Д.Яворницький вважав, що кобза була відома "угринам і венгерцям". На його думку, кобза могла потрапити до них в 1239 році, коли татари розбили половецького хана Котяна, і він із 40 тисячами чоловік втік до Угорії, де його прийняв угорський король і виділив землю для проживання⁶.

Вчений дійшов висновку, що коли кобза від половців-куманів перейшла до татар, турків, хорватів та угринів, то її могли перейняти українські козаки-запорожці⁷. У праці "Історія Запорозьких козаків" Д.Яворницький писав, що козаки часто разом із списом або шаблею носили кобзу, і не розлучались з нею ані в курені, ані в походах. Описуючи дозвілля козаків, він перерахував музичні інструменти, на яких грали кобзарі – кобзи, скрипки, вагони, ліри, басы, цимбали і зазначив, що своїми піснями вони надихали козаків на боротьбу з ворогом, прославляли наймужніших козацьких героїв, оспівували звиягу, відвагу й завзяття козаків-запорожців. В думах розповідалось про тяжкі муки турецької неволі, глибоку ненависть до іноземних завойовників. Кобзарі часто володіли знаннями народної медицини, знали як виганяти з тіла недужого пропасницю, яке зілля і коли прикладати до вогнепальної рани, які шептати слова для того, щоб спинити загоїти рану⁸.

Д.Яворницький розглядає також припущення про запозичення кобзи в українців поляками. Так, за часів польського короля Сигізмунда III (1588 – 1632) у великій пошані був кобзар Самійло Корецький. Про поширення кобзи в Польщі писали польські письменники: Гарницький і Гавинський⁹. Останній жалкував, що "славна кобза задля якоїсь лютні, закинута в куток і бриньчить там укупі з цвіркунами"¹⁰.

Кобза була відома литовському літописцю XVI століття Бреткену під назвою "кабза"¹¹. Однак важко з'ясувати, звідкіля вона потрапила до Литви – з Польщі, чи з України.

Д.Яворницький детально описав вигляд інструмента: "Кобза трохи схожа на гітару, тільки

удвоє більша. Короб у неї не такий довгий, а більш округлий і без бокових жолобів; шия або гриф довга, пряма, без додатку з боку. На лицьовому боці короба декілька дірочок для гучності. Струн на кобзі від 17 до 25, вони перебираються правою рукою гравця. Кобзар грає на кобзі сидячи, поставивши її сторч собі на коліна¹².

Окрім кобзи запорожці знали ще й бандуру. Щодо походження останньої існують дві точки зору. Д.Яворницький зазначав, що відомий український композитор М.Лисенко писав, що бандура дуже давнього походження, бо вона схожа на музичні інструменти східних народів, наприклад, на китайську та індійську баку, на татарську бзуру, іспанську гітару, грецьку пандору, на якій грецькі співці прославляли подвиги своїх героїв. Натомість англійський вчений Гаузен, великий знавець історії музики взагалі, користуючись матеріалами кінця XVI – початку XVII століття, доводив, що бандуру винайшов інструментальний майстер Джон Гозе, який жив у Лондоні¹³.

На початку XVII століття бандуру знали в Німеччині. Відомий німецький мандрівник Адам Олеарій, що бував у перського шаха, писав в 1637 році, що при послах були й німецькі музики, і коли про це довідався перський цар, то він забажав послухати їхню гру. Перед ним виступили три музиканти і грали йому цілу годину. Один з них грав на бандурі¹⁴. В тому ж таки XVII столітті знали бандуру французи та іспанці. Але ніде вона так широко не була розповсюджена, як в Італії, де її знали ще з XVI століття. Із Італії бандуру занесли в Польщу. Відомо, що при капелах польських королів завжди було багато італійських музик. Коли король Сигізмунд I (1506 – 1548) вдруге одружився на міланській князівні, на весіллі грали італійські музики.

Після смерті Стефана Баторія (1575 – 1585) у нього в кімнаті знайшли декілька скринь, повних різних музичних інструментів, серед яких були і кобзи¹⁵. Напевне з Польщі бандура перейшла на Україну, і подалу почала витісняти кобзу, і нарешті стала настільки популярною, що кобзу почали забувати.

Як зазначає Д.Яворницький, бандура конструктивно та ж сама кобза, тільки вдосконалена, що робить її звучання, кращим і багатшим¹⁶. Незважаючи на зовнішню подібність, бандура й кобза – зовсім різні інструменти як за походженням, так і за способом гри. Кобза має серед своїх родичів лютню, гітару та інші струнні щипкові інструменти, на грифі яких струни притискаються, у той час як традиційна бандура є спорідненою з давніми шоломовидними гусями і не розрахована на вкорочення струн пальцями лівої руки.

Окрім цих двох інструментів здавна відома реля або ліра – дерев'яна скрипка з трьома струнами; спереду на одному боці є три дерев'яні кілочки, на які начіплюють три струни; на другому боці – 11 дерев'яних притискувачів, які лірник перебирає лівою рукою; ззаду короба прироблена залізна ручка, яку лірник крутить правою рукою і яка має призначення – крутить колісце, до якого торкається струна і замінює смичок; при обкручуванні колісця всі три струни гудять в унісон¹⁷.

Д.Яворницький зазначав, що одне з найдавніших зображень ліри було у Візантії, де знаходився псалтир з мініатюрами. На одній з них був зображений цар Давид з лірою у руках в оточенні 25 музикантів. По краях мініатюри був напис: "Цар Давид складає псалтир"¹⁸.

З рукописів Д.Яворницького дізнаємося, що один з видатних російських музикознавців М.Привалов доводив, що ліра вперше з'явилась в Західній Європі. Потім інструмент перейшов до Польщі, звідти – в Україну, і далі – на північ Росії. Як зазначав Д.Яворницький, думку М.Привалова поділяли й інші історики музики¹⁹. Першу звітку про ліру в Україні подає київський учений чернець XVII ст. Памва Беринда в своєму творі "Азбуковник"²⁰.

З XVIII століття залишилось багато гравюр з намальованими на них лірами і з різними під ними віршами:

"Держи в руках книгу ниже
Чтоб видеть можно ближе,
Буду я в рыле играть,
А по книге стану припевать.
Ты по своей, матка, охоте,
В рыле играешь по ноте...
Ах та меня утешаешь,
Что хорошо в рыле играешь"²¹.

З'явившись в Україні, ліра почала потроху витіснити бандуру і кобзу. З 60-х років XIX ст. чимало кобзарів, які грали на кобзі чи бандурі почали грати на лірі.

Мандруючи українськими землями, Д.Яворницький збирав та вивчав фольклорні, етнографічні матеріали. У його спадщині є багато записів пісень та дум, більшість з яких зберігаються в особистих фондах вченого.

Кобзарі та бандуристи грали й співали думи, історичні, побутові, релігійні, етико-повчальні, жартівливі та сатиричні пісні. Лірники грали теж саме, окрім історичних дум та пісень, бо в них дуже складні наспіви та програвання, яких ніяк не можна виконати на лірі. Ось одна з таких дум:

"Гей гуляв козак-нетяга сім год і чотири
Та потеряв з-під себе три коні воронії,
На четвертий год наvertsає,
Козак-нетяга до города, до Черкас прибуває,
Що на козаку – нетязі
Три сиромязі:
Опончина розоговая,
Поясина хмельовая,
Шапка-бирка,
Зверху дірка
Вона дощем покрита,
А вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Молодого козака та й прохолоджає"²².

В думі є склад і лад, гармонія і сила. Того вимагає гра, спів, речитатив граля. Дмитро Іванович наводить історичну пісню про Саву Чалого:

"Ой був в Січі старий козак,
На призвіще Чалий,
Вигодував сина Саву
Козакам на славу.
Не до ласу було Саві
Козаченькам дбати,
Пішов же він до ляшеньків
Слави добувати"²³.

В пісні немає розкладу рядків і необмеженого числа голосних, як в думі, де скрізь однакова кількість голосних.

Д.Яворницький зауважував, що в колишній козацькій історії кобзарі та бандуристи мали велику вагу та силу. Первообраз кобзаря-бандуриста можна побачити в невмирущому співцеві Боянові в чудовому поетичному творі кінця XII століття "Слово о полку Ігоревім"²⁴. Але остаточно образ кобзаря склався за часів козацтва. Вчений зазначав, що кобзарем був спочатку сліпець від природи, сліпець через хворобу (віспу, золотуху), чоловік християнської віри, який, повертаючись з неволі на Україну, часто брався за кобзу, і виливав своє лихогоренько в музиці та співах. Позбавлений очей, він жив іншим життям, духовним світом, збагачувався великими скорбами народної творчості.

Д.Яворницький зазначав, що кобзарі, товаришуючи з козаками в поході, своїми піснями та палкою грою на кобзі не раз "запалювали" козаків і вони йшли в самий вогонь пекучих баталій, а після війни кобзар першим прославляв їхні лицарські подвиги. Той же кобзар завжди піклувався про поранених та покалічених на війні товаришів, і, знаючи цілющі трави, першим подавав слабким та знесиленим допомогу. В мирні часи кобзарі виступали знавцями старовинних козацьких звичаїв та заповітів²⁵. За кобзу бралися не тільки сліпі, а й нерідко видющі люди. На ній грали й видатні історичні особи, наприклад, полковник Семен Палій, засланий

І.Мазепою та Петром І до Сибіру. Він знаходив там собі утіху в молитвах, піснях, думах та грі на кобзі чи бандурі²⁶.

Нерідко сама бандура була мистецьким витвором. В місті Чернігові, в музеї В.Тарновського зберігається велика бандура, виготовлена з палісандрового дерева і оздоблена слоновою кісткою.

В старих козацьких піснях і думах кобзу та бандуру завжди називають вірною подругою козака-лицаря, його подорожньою дружиною. Вона розвеселяла в тузі, примушувала забувати сум самотнього мандрівника по великому, дикому та безлюдному степу:

"А в темному лузі явір зелененький,
Під явором коник вороненький.
Збок коника козак молоденький,
Схилюся він та й став міркувати,
Взяв бандуру, почав вигравати.
Ой весело ж бандурочка грає,
Струна струні зтиха промовляє...
...Струни ж мої золотії,
Грайте мені зтиха,
Нехай козак-нетяжище
Ти забудеш лихо..."²⁷.

Улюбленим сюжетом народних художників було зображення козака Мамая, який грав на бандурі. Внизу картини був такий напис:

"Добрий козак на натуру,
Добре грає на бандуру...
Сидить козак під вербою,
Держить кобзу під полою,
Та у кобзу, затинає,
Свою жінку проклинає:
"Чужі жінки, як ластівки,
Моя жінка, як жидівка"²⁸.

В таких записах мова не спічня-бандуриста, а козака-вояки. Це ясно видно в думі про смерть козака серед степу після жорстокого бою:

"Ось на могилі козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Він у кобзу грає-виграває
Голосом співає.
Кінь коло нього порубаний, постріляний,
Ратище поламане,
Піхви без шаблі булатної,
Тільки й остається бандура порожня.
Козак сердега люлечку потягає,
У кобзу грає-виграває,
Жалібно співає:
Гей, братці, пани-молодці,
Козаки запорожці,
Коли б мені бог поміч старі ноги розправляти,
За вами поспішати,
Може б я ще здужав на останню віру вам заграти,
Голосно заспівати!
Нехай би моя кобза знала,

Щоб мене рука християнська поховала.
Ой кобзо ж моя, дружина вірняя,
Бандура моя мальована,
Де ж мені тебе діти?
А чи в чистому степу і спалити,
І попільце по вітру пустити,
А чи на могилі положити?
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутненько – жалібненько грає – виграває"²⁹.

Історична роль кобзарів закінчилась разом із скасуванням Запорозької Січі в 1775 році. Після цього кобзарями були переважно старці. Д.Яворницький зазначав, що на початку XIX століття з'явився кобзарсько-старечий цех, де були "пани майстри" або "старечі королі", і "лабзи" або учні. Коли останній складав іспит, то сходилось декілька панів-майстрів і тільки після того, як усі схвалювали гру "лабзи", він ставав артистом³⁰.

Д.Яворницький зазначав, що на XII археологічному з'їзді в Харкові, коли бідних сліпих артистів узяла під свою руку графиня П.Уварова, кобзарям за розпорядженням Миколи II, було дозволено скрізь вільно грати й співати. Але й після того дозволу, кобзарі ще довго терпіли утиски від різних "властей на місцях"³¹.

Історик вважав, що вчені почали цікавитись кобзарями, бандуристами та лірниками після того, як в Росії виникла наука "етнографія". Тоді ж був складений список відомих кобзарів, бандуристів та лірників, до якого увійшло 146 чоловік. Серед кобзарів-бандуристів, які найбільше славились своєю грою та співами були Архип Никоненко з Оржиці Лубенського повіту Полтавської губернії, Андрій Шут з Олександрівки Чернігівської губернії Сосницького повіту. Великої слави здобув кобзар Остап Вересай (1803 – 1890 рр.), який народився в селі Сокирцях Прилуцького повіту Полтавської губернії. Вчений зауважував, що він був найславніший кобзар з усіх кобзарів. Його вивів у великий світ відомий професор-славіст Орест Міллер з Петербургу. Завдяки йому Вересай здобув честь грати та співати при дворі і отримав коштовні царські подарунки – золотий кубок та золоту табакерку³².

Талановитий кобзар Терентій Макарович Пархоменко, який народився в 1872 році в с. Волосківцях Сосницького повіту Чернігівської губернії, здобув освіту у старого кобзаря Гойденка. Він навчив кобзарському мистецтву свого земляка Петра Федоровича Ткаченка³³.

Д.Яворницький писав, що на початок XX століття добру славу здобули три кобзарі, які народились на Слобожанщині: Степан Артемович Пасюга, Грицько Семенович Кожушко, Іван Іванович Кучугура-Кучеренко³⁴.

Відома дослідниця М.Шубравська зазначала, що вчений відіграв винятково важливу роль в житті багатьох кобзарів. Він підтримував їх матеріально, організував концерти, в яких вони брали участь. На початку концертів Д.Яворницький виступав із доповіддю або вступним словом³⁵.

Такі концерти кобзарської музики, за ініціативи історика, відбулися у різних містах України, найчастіше в Катеринославі. До популяризації й пропаганди кобзарського мистецтва Д.Яворницький залучав відомих учених – Я.П.Новицького, М.Ф.Сумцова та інших. Гадаємо, за його рекомендацією в 1908 р. М.В.Лисенко запросив у музичну школу викладачем по класу кобзи І.І.Кучугура-Кучеренка (1878 – 1943), котрого вчений вважав найкращим кобзарем, "гордістю і славою українського народу"³⁶.

Д.Яворницький високо оцінив репертуар І.І. Кучурги-Кучуренка. Особливо він прославився виконанням думи про смерть гетьмана Богдана Хмельницького:

"Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при ньому ні сотників, ні полковників нема.
Час приходить умірати,
Нікому порадоньки дати.
Покликав він Івана Виговського,

Писаря військового:
 "Іване Виговський,
 Писарю військовий!
 Скоріше біжи
 Та листи пиши,
 Щоб сотники, полковники до мене прибували,
 Хоть малу пораду давали!
 То Іван Виговський,
 Писарь військовий,
 Листи писав,
 До всіх розсилав.
 То сотники, полковники як їх прочитали,
 Усе покидали,
 До гетьмана Хмельницького скоріше прибували.
 То гетьман їх добре приймає,
 Словами промовляє:
 "Панове молодці! Добре видбайте,
 Собі гетьмана наставляйте,
 Бо я старий, болю,
 Більше гетьманом не зділю.
 Коли хочете, панове, Антона Київського,
 Або Грицька Миргородського,
 Або Явилона Кропилинського
 Або Мартина Пушкаря, Полтавського".
 Та козаки теє зачували
 Смутно себе почували
 Словами промовляли:
 "Не треба нам Антона Київського,
 Ні Грицька Миргородського,
 Ні Явилона Кропилинського,
 Ні Мартина Пушкаря, Полтавського,
 А хочемо ми сина твого Юрія, молодого,
 Козака майстрового!"
 "Він, панове, молодий розум має,
 Звичаїв козацьких не знає!"
 "Будем ми старих людей біля нього держати,
 Будуть вони його поучати,
 Будуть його добре поважати".
 То Хмельницький теє почув,
 Сідую голову низько похилив
 Сльози пролив.
 Скоро після того й гірше Хмельницький знемагав,
 Прощення з всіми приймав,
 Милосердному богу душу віддав..."³⁷.

Дмитро Яворницький зібрав багато дум та народних пісень, дослідив історію українського кобзарства. Переважна більшість зібраних ним документів та матеріалів досі зберігається в рукописах і тому недоступна для широкого кола читачів. На нашу думку, настав час для наукового опрацювання та публікації етнографічної спадщини Дмитра Яворницького.

¹ Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. (Далі ІМФЕ). – Ф. 8 – К. 2 – Од. зб. 56.

² Українське кобзарство. – "Споживач" (Катеринослав), 1920. – № 12, 13.

³ Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. – Харків, 2002. – 228 с.; він же: Спогади. Статті.

Світлини. – К., 1994. – 166 с.; він же: Дещо про бандурників та лірників // Науковий вісник. – 1903. – № 1.

⁴ ІМФЕ – Ф. 8. – К. 2. – Од. зб. 56. – Арк. 1.

⁵ Там само. – Арк. 1 зв.

⁶ Там само. – Арк. 1 зв. – 2.

⁷ Там само. – Арк. 2.

⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3т., Т.1. / Ред. кол.: П.С.Сохань та ін. – К., 1990. – С. 237 – 238.

⁹ ІМФЕ – Ф.8. – К. 2. – Од. зб. 56. – Арк. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 3 зв.

¹³ Там само. – Арк. 4.

¹⁴ Там само. – Арк. 4 – 4 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 5.

¹⁶ Там само. – Арк. 5 зв. – 6.

¹⁷ Там само. – Арк. 6.

¹⁸ Там само. – Арк. 6 зв. – 7.

¹⁹ Там само. – Арк. 8 – 8 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 8 зв.

²¹ Там само. – Арк 9 зв. – 10.

²² Там само. – Арк. 11 зв. – 12.

²³ Там само. – Арк. 12 – 12 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 13.

²⁵ Там само. – Арк. 14.

²⁶ Там само. – Арк. 15.

²⁷ Там само. – Арк. 15 зв.

²⁸ Там само. – Арк. 16.

²⁹ Там само. – Арк. 16 зв. – 17.

³⁰ Там само. – Арк. 17 – 17 зв.

³¹ Там само. – Арк. 18 зв.

³² Там само. – Арк. 18 зв – 19.

³³ Там само. – Арк. 19 зв. – 20.

³⁴ Там само. – Арк. 20 – 21.

³⁵ Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклорно-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 198.

³⁶ Там само.

³⁷ ІМФЕ – Ф. 8. – К. 2. – Од. зб. 56. – Арк. 21 – 22 зв.

В статье освещены научные материалы по украинскому кобзарству, собранные и исследованные Д.И.Яворницким.

Ключевые слова: кобза, кобзари-бандуристы, бандура, лира, дума.

The article highlights research materials about the kobza players collected and scrutinized by D.I.Yavornytskyi.

Key words: kobza, kobza and bandura players, bandura, lyre, дума.